

Miasta, bitwy i fortyfikacje – kolekcja pięciu sztucznych atlasów ze zbiorów Biblioteki Elbląskiej. Problematyka historyczna i konserwatorska

Marlena Borycka, Dorota Jutrzenka-Supryn

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Zakład Konserwacji Papieru i Skóry

E-mail: m.borycka@interia.pl, aurora@umk.pl

Zarys treści: W zbiorach zabytkowych Biblioteki Elbląskiej znajduje się pięć niewielkich rozmiarów sztucznych atlasów złożonych przez kolekcjonera prawdopodobnie w XIX wieku. Ich tematyka jest spójna – zawierają plany i widoki miast, plany fortyfikacji oraz bitew. Kolekcjoner powycinał je z różnych dzieł XVII- i XVIII-wiecznych i przykleił na wtórne podłoża. Wykorzystał do tego celu makulaturowe papiery, w wielu przypadkach niezapisane. Zdarzają się jednak takie, na których znajdują się notatki dotyczące fortyfikacji oraz noty z kartografią nie związane. Rękopisy te pozwalają ustalić datę utworzenia kolekcji, a nawet jej twórcy.

Przygotowanie projektu konserwacji-restauracji omawianej kolekcji wymaga rozpoznania materiałów źródłowych włączonych do niej poszczególnych map i planów, jak również niepozornej, wtórnej i potraktowanej drugorzędnie makulatury. Konieczne jest wykonanie badań techniki wykonania, identyfikacja materiałów i wnikliwa ocena stanu zachowania, uwzględniająca wszystkie nawarstwienia historyczne kart atlasów, jak również niepozorne oprawy, niezależnie od ich estetyki. Opracowanie przybliży myśl przewodnią twórcy atlasów, pomoże w ustaleniu czasu i okoliczności powstania. Takie wielostronne działanie jest konieczne do przeprowadzenia wartościowania zabytku, mającego znaczący wpływ na decyzje konserwatorskie.

W artykule przedstawione są zagadnienia dotyczące dotychczasowego stanu badań omawianej kolekcji w aspekcie zagadnień historycznych, technologicznych oraz w kontekście planowanych prac konserwatorskich.

Słowa kluczowe: konserwacja map i atlasów, zabytki kartograficzne; atlasy sztuczne; projektowanie konserwatorskie

1. Wprowadzenie

W zbiorach Biblioteki Publicznej im. C. Norwida w Elblągu znajduje się kolekcja pięciu sztucznych atlasów. Na ich wyposażenie składa się przeszło 80 grafik oraz dwa rękopisy o wspólnej tematyce. Są to w przewadze plany fortyfikacji miast Europy, jak również widoki samych miast oraz mniej licznie reprezentowane plany perspektywiczne z przedstawieniami bitew. Spójna tematyka,

uporządkowanie i liczba zgromadzonych map wskazuje, że kolekcja nie powstała przypadkowo, ale jest wynikiem gromadzenia rycin przez zafascynowanego wojskowością kolekcjonera.

2. Kolekcjonerstwo rycin

Kolekcje jako zespoły przedmiotów objętych specjalnymi prawami identyfikowane są już od czasów starożytnych. Wyposażenie grobowców, ofiary, łupy oraz daniny, relikwie i sakralne akcesoria, skarby królewskie, wszystko to nosi cechy kolekcji¹, jednak podstawowa funkcja tych przedmiotów opiera się na pośrednictwie pomiędzy światami zmarłych, bogów i ludzi². Charakter kolekcji oraz myśl towarzysząca ich tworzeniu zmieniała się jednak z czasem, wychodząc poza sferę dialogu dwóch światów, a skupiając się na bardziej materialnym aspekcie, ukierunkowanym na zaspokajanie ciekawości świata lub potrzeb estetycznych. Okres od XV aż do schyłku XVIII wieku stanowi najlepszy okres kolekcjonerstwa europejskiego. W XVI i XVII wieku zbieractwo święciło tryumfy wśród papieży, kardynałów i urzędniczych nepotów³. W następnym stuleciu tworzenie zbiorów sztuki staje się prestiżowe, świadczy o kulturze rodu⁴. Właśnie wtedy aż do XIX stulecia rozkwita również entuzjastyczne gromadzenie rycin. Do rozpowszechnienia się zjawiska kolekcjonerstwa przyczynił się panujący w filozofii oraz koncepcji sztuk nurt historyzmu, który zwrócił uwagę na dawne dziedzictwo i zapoczątkował jego „drugie życie”. W rezultacie wiele artefaktów zyskiwało nowy kontekst, a ułatwione dzięki rozwojowi techniki podróżowanie umożliwiło poznawanie nowych terenów i krain oraz pozyskiwanie cennych przedmiotów⁵.

W XIX wieku pieczę nad historyczną prawdą o sztuce przejęły muzea⁶, co jednak nie ograniczyło działalności prywatnych kolekcjonerów, którzy mogli oddać się wyrażaniu osobowości w swoich zbiorach i, poza wiedzą, ukazać zarówno marzenia jak i dziwactwa. Stąd też w kolekcjach znajdujemy piękne jak i osobliwe przedmioty⁷. Myśl kolekcjonerska dotarła także do innych warstw społecznych – inteligencji oraz mieszczaństwa. Popularne stało się zbieractwo dzieł graficznych. Celem ich gromadzenia były najczęściej pobudki naukowe, ryciny stanowiły bowiem często ważny element badań historycznych⁸. Różne

¹ K. Pomian, *Zbieracze i osobliwości. Paryż – Wenecja XVI – XVIII wiek*, Warszawa 1996, s. 21–29.

² T. F. de Rosset, *Kolekcja artystyczna – geneza, rozkwit, kryzys*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, XLV, Toruń 2014, s. 257.

³ Ibidem, s. 262.

⁴ Ibidem, s. 265.

⁵ E. Skotniczna, *Popularyzacja zabytków ojczystych w grafice polskiej XIX wieku*, „Ochrona Zabytków”, 2013, nr 1–4, s. 325.

⁶ T. F. de Rosset, op. cit., s. 266.

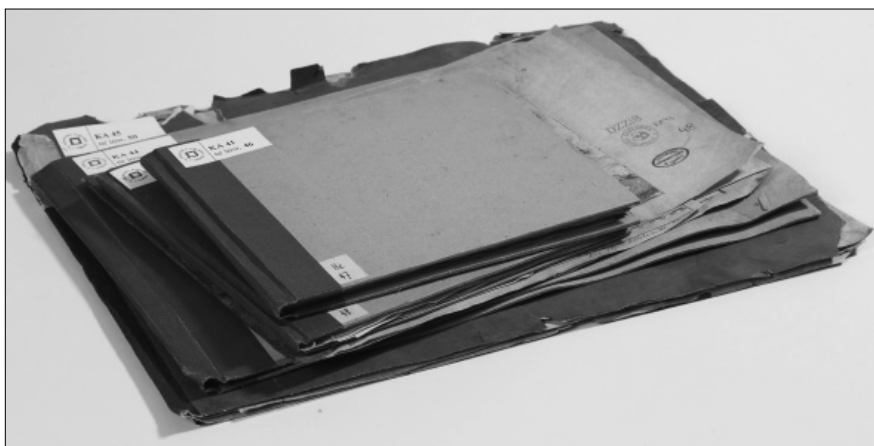
⁷ K. Pomian, *Des saintes reliques à l'art moderne. Venise – Chicago XIIIe – XXe siècle*, Paris 2003, s. 348.

⁸ Ibidem, s. 330.

motywacje zbieraczy, oraz efekty ich poszukiwań otwierają szereg interesujących zagadnień badawczych⁹.

3. Problematyka historyczna atlasów i technika wykonania

Zbiór sztucznych atlasów (ryc. 1.), pochodzący ze zbiorów Biblioteki Elbląskiej przekazano do pracowni ZKPiS UMK w Toruniu w celu przeprowadzenia konserwacji-restauracji, ze względu na zły stan zachowania. Nieodłącznym etapem prac konserwatorskich jest wnikliwe i wielostronne rozpoznanie obiektu obejmujące zagadnienia związane z materialną substancją zabytkową (badania techniki, identyfikacja materiałów i określenie zniszczeń w zakresie ustalenia ich

Ryc. 1. Atlasy ze zbiorów Biblioteki im. C. Norwida w Elblągu (fot. Jacek Szczurek)

rodzaju i przyczyn), jak również zagadnienia związane z historią zabytku, jego kontekstem kulturowo-społecznym i znaczeniem dla danej kolekcji. Działania te konieczne są do sformułowania diagnozy konserwatorskiej, do ustalenia zakresu prac, które zmierzać mają do zachowania wszelkich związanych z dziełem wartości, a w tym autentyczności, integralności oraz dawności.

Pochodzenie zbioru grafik nie jest dokładnie udokumentowane. Z dużym prawdopodobieństwem można go jednak łączyć z osobą Johanna Georga Scheffnera, piastującego funkcję radcy wojen i domen w administracji miasta. Biblioteka wzbogaciła się o zbiory tego notabla w 1810 roku. W swojej autobiografii wspomina on, że z powodu przeprowadzki i ze względu na kłopotliwy transport wielotomowej kolekcji, przekazał Magistratowi wiele ze swoich „(...) wyszukanych zbiorów książkowych Königsberskich z ogrodu Łoży Trzech

⁹ A. Ryszkiewicz., *Kolekcjonerzy i miłośnicy*, Warszawa 1981, s. 6.

Koron¹⁰ za 1500 Rthlr¹¹ kupionych (...)”. Woluminy zawierały pozycje geograficzne, historyczne i filozoficzne¹². Wraz z darem w postaci księgozbioru Scheffner ofiarował kwotę tysiąca guldenów na potrzeby Biblioteki Miejskiej. Jego życzeniem było połączenie księgozbioru z Biblioteką Gimnazjalną, aby lepiej wykorzystać naukowy i dydaktyczny potencjał darowizny¹³.

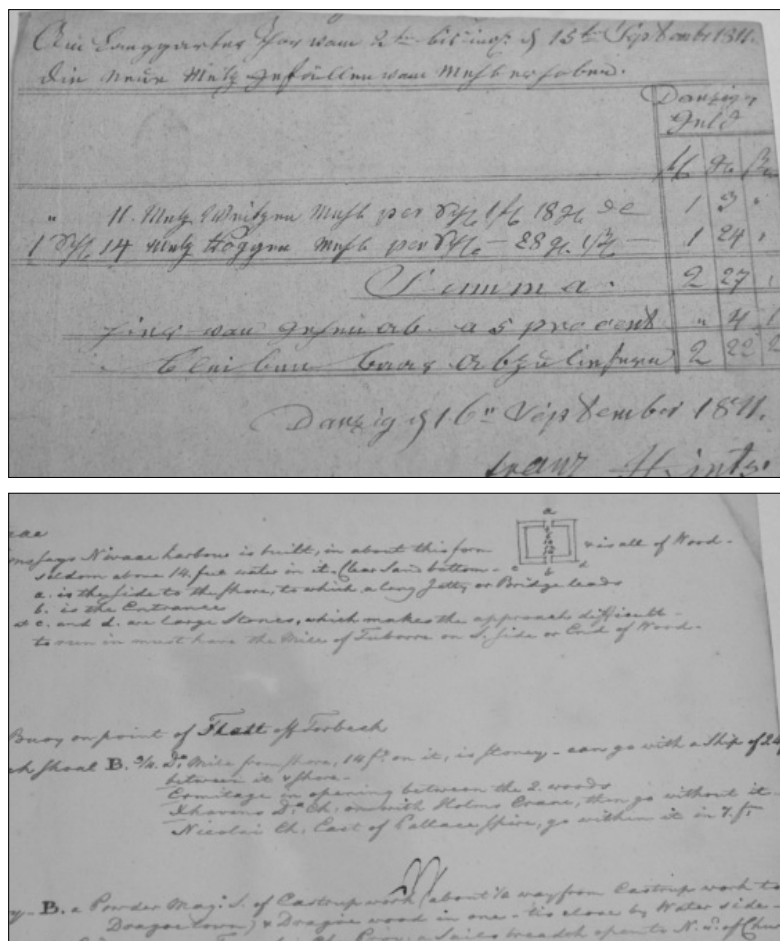
Jeśli łączenie zbioru z osobą J.G. Scheffnera zgodne jest z prawdą, to należy podkreślić, że w momencie wcielenia do księgozbioru bibliotecznego mapy mogły być uporządkowane i pogrupowane, jednak formę oprawionych atlasów nadano im już w samej bibliotece. Zgromadzone grafiki i rękopisy o zróżnicowanych wymiarach w większości naklejono pojedynczo, jak również parami, na papiery podkładowe przycięte do jednego formatu. Zabieg ten miał na celu uporządkowanie kolekcji i ułatwienie oprawy pogrupowanych części. Mapy o większych rozmiarach włączono bezpośrednio, a niektóre większe arkusze nawet złożono. Papiery podkładowe w większości stanowią tzw. „archiwalną makulaturę”. Ryciny zostały naklejone na niezapisaną stronę odręcznie sporządzonych dokumentów i notatek. Treść występująca na kartach przywołuje gdańskie akta podatkowe spisane w języku niemieckim. Pojawiają się na nich miejsca ich sporządzenia, nazwiska, którymi są podpisane: (Klavieter, Glundeberg, Hintz, Longmann, Anna Krempin) oraz daty: 1811 i 1812 r. (ryc. 2.), co wskazuje na naklejenie rycin już po wcieleniu ich w zbiory biblieczne, a biorąc pod uwagę, że zastosowanie „makulatury archiwalnej” mogło nastąpić najprawdopodobniej po jej „przedawnieniu”, zabieg ten wykonano dużo później. Wykorzystanie dokumentów do prac „intrologatorskich” nie powinno budzić zdziwienia; należy pamiętać, że księgozbiór był pod opieką magistratu, więc biblioteka miała bliskie związki ze środowiskiem „urzędniczym”. Fakt ten mógł także wynikać z oszczędności. Wśród tekstów znajdujemy także indeksy opracowań z zakresu historii kościoła w Prusach oraz fragmenty obliczeń matematycznych i geometrycznych spisane po łacinie. Na części papierów podkładowych pojawiają się również notatki dotyczące planów fortyfikacji – opisy fortów, alfabetyczny spis miejscowości i stoczonych tam bitew, sporządzone w języku angielskim, a także rysunki elementów fortyfikacji. Nie ustalono jeszcze dotychczas, kto jest autorem tych notatek i szkiców.

¹⁰ J. G. Scheffner, *Mein Leben wie ich Johann George Scheffner es selbst beschreiben*, Leipzig 1823, s. 234–236. <https://books.google.pl/books?id=pshLAQAAMAAJ&pg=PA214&lpg=PA214&dq=Johann+Georg+Scheffner+Elbing&source=bl&ots=J5v5WTcpB&sig=WfAEzkZ9jLdRf10Gthl1WcCvbEY&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEWjx5vTX873TAhVJPRQKHRZrAvkQ6AEIQTAf#v=onepage&q=Johann%20Georg%20Scheffner%20Elbing&f=false> (dostęp 18.05.2017), tłumaczenie z j. niemieckiego Marlena Borycka.

¹¹ Der Reichstaler – Talar Rzeszy, Talar cesarski, skróty niemieckie: Rthlr., Rthl., rthl., Thl. – <https://de.wikipedia.org/wiki/Reichstaler> (dostęp 16.05.2017).

¹² L. Słodownik, *Działalność Biblioteki Miejskiej w Elblągu w XIX i XX wieku (do 1945 roku)*, w: *Biblioteka Elbląska 1601–2001. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej z okazji 400-lecia Biblioteki Elbląskiej. Elbląg 23 XI 2001r.*, red. Wiesław Długokęcki, Elbląg 2001, s. 54, 53–72.

¹³ J.G. Scheffner, op. cit., s. 234–236.

Ryc. 2. „Makulatura archiwalna” przedstawiająca gdańskie akta podatkowe (KA 43, k.4) oraz poniżej notatki dotyczące fortyfikacji (KA 42, k.3) (fot. Jacek Szczurek, Marlena Borycka)

Oprawa, zachowana w przypadku czterech z pięciu atlasów, jest skromna i niewyszukana. Trzy z woluminów zaopatrzone w proste tekturowe okładziny połączone w części grzbietowej paskiem grafitowego płótna. Jeden z atlasów oprawiono w cieńsze okładziny, wykonane z niebieskiego kartonu podklejonego papierem maszynowym, a grzbiet również oklejono paskiem płótna. Szczegółowe badania technologiczne pozwoliły stwierdzić, że materiały wykorzystane do opraw weszły w użycie po 1845 roku¹⁴. Lekko niebieskie papiery stanowiące pierwszą i ostatnią kartę, często niewyposażoną w odbitkę graficzną, a więc

¹⁴ W. Sobucki, *Konserwacja papieru zagadnienia chemiczne*, Warszawa 2013, s. 30. Metodyka i wyniki identyfikacji składu włóknistego papierów i tektur okładek zamieszczono w: M. Borycka, *Dokumentacja technologiczno-konserwatorska. Kolekcja pięciu atlasów kartograficznych z Biblioteki im. C. Norwida w Elblągu*, praca pod kier. dr Doroty Jutrzenki-Supryn i dr Teresy Kurkiewicz, Toruń 2017, s. 132.

prawdopodobnie pełniącą rolę kart ochronnych, sporadycznie wykorzystano również jako podkłady grafik w środku atlasów. Fakt ten pozwala na przypuszczenie, że oprawy wykonano bezpośrednio po uporządkowaniu grafik i ich naklejeniu na papiery. Jest możliwe, że w latach 50-tych XIX wieku użyta „archiwalna makulatura” była już wystarczająco przedawniona. Podobne lub te same materiały introligatorskie zastosowano również w innych woluminach należących do biblioteki, co wskazuje na wykonanie opraw przez jej opiekunów lub powierzenie tej czynności temu samemu warsztatowi introligatorskiemu¹⁵.

O tym, że zbiór map oprawiono po włączeniu do zbiorów bibliotecznych, możemy także wnioskować z danych zawartych w katalogach biblioteki. W drukowanym katalogu, pochodzącym z przełomu 1893 i 1894 r., mapy były już uporządkowane w poszczególne zbiory i oznaczone sygnaturami *Schr. E. II.1-2*, *Schr. E. V. 1-20*, *Schr. E. VIII, 1-9*, *Schr. E. VII, 1-16*, *Schr. E. IX, 1-9*, przy czym sam początek sygnatury – *Schr. E* – był prawdopodobnie oznaczeniem szafy, w której przechowywano kolekcję, rzymską cyfrą oznaczono dany atlas, a liczby arabskie przyporządkowano poszczególnym mapom w kolejności ich ułożenia¹⁶. Z kolei rękopiśmienny katalog z pierwszej połowy XX wieku¹⁷, systematyzuje mapy ze względu na przedstawione terytoria. Wtedy atlasom nadano kolejne numery inwentarzowe – *He 47*, *He 48*, *He 44*, *He 43*. Pierwsze sygnatury znajdujemy odręcznie wpisane na elementach opraw woluminów – paskach łączących zszyte karty – lub na pierwszych stronach atlasów oraz na jednej naklejce tytułowej (KA 45) – kolejne sygnatury wpisano na niewielkich papierkach naklejanych przy dolnej krawędzi frontowych okładek.

Razem z sygnaturami nadanymi w pierwszym ze wspomnianych katalogów do atlasów wpisano odręcznie, w języku niemieckim informacje dotyczące zawartości¹⁸, które zestawiono w tabeli 1.

Na kartach atlasów znajduje się kilka tuszowych pieczęci proveniencyjnych: owalna, w kolorze fioletowym, (wymiary 2,7 cm × 2,2 cm), z napisem w otoku *Stadt-Bibliothek Elbing*, owalna (wymiary 3 cm × 1,7 cm), białoniebieska, niewyraźna pieczęć z napisem *ELBINGER STADT-BIBLIOTHEK* oraz bardzo niewyraźna okrągła pieczęć w kolorze szarym (średnica 3,2 cm) z napisem w otoku: *STADTBIBLIOTHEK ELBING*. Obecnie w Bibliotece Elbląskiej trwają prace nad ustaleniem ram czasowych, w których posługiwano się daną pieczęcią. Wiadomo, że w 1821 roku połączono bibliotekę gimnazjalną z ratuszową i utworzono Bibliotekę Miejską (*Stadtbibliothek*), zatem wszystkie pieczętki z tą nazwą przystawiono po tej dacie. Trudno ustalić, kiedy i dlaczego stemplowano książki po raz drugi. Mogło to mieć związek z rozdzieleniem organizacyjnych

¹⁵ Po kwerendzie dokonanej w zabytkowym księgozborze Biblioteki Elbląskiej ustalono, że analogiczne oprawy obecne są m.in. w kolekcji muzykaliów tej biblioteki.

¹⁶ L. Neubaur, *Katalog der Stadtbibliothek zu Elbing*, Bd.1–2, Elbing 1893–94, s. 543–565.

¹⁷ RS 142/10 *Katalog rzeczowy Biblioteki Elbląskiej*, T. 10: Geografia, Elbing, XX w.

¹⁸ Analiza neograficzna przeprowadzona przez dr Martę Czyżak z Biblioteki Uniwersyteckiej UMK.

Tab. 1. Zestawienie dawnych sygnatur i opisów zawartości atlasów

Obecna sygnatura atlasu	Sygn. nadana w katalogu XIX w.	Opis zawartości/ tytuł atlasu wpisany obok sygnatury	Sygn. nadana w katalogu XX w.*
KA 41	Nr 2. Schr. E	Acte Städte- und Festungspläne (Frankreich und Niederlande), 25 Stück. [plany miast i twierdz (Francja i Niderlandy), 25 sztuk]	He 47
KA 42	Nr. 5. Schrank E	Akte Stadt- und Festungspläne aus Ungarn, Türkei und andere Länden, 21 Stück. [plany miasta i twierdz Węgier, Turcji i innych krain, 21 sztuk]	He 48
KA 43	Nr. 8. Schrank E	Plaene. 9 Stück [plany, 9 sztuk]	He 44
KA 44	Nr 7. Schrank E	Stadtplaene und Ansichten, 16 Stück. [plany miast i widoki, 16 sztuk]	He 43
KA 45	Nr 9, Schr. E.	Stadt und Schlachtplaene, 9 Stück/ [plany miast i bitew, 9 sztuk]	-

*Atlas z obecną sygnaturą KA 45, z niewiadomych dotąd względów, w katalogu XX-wiecznym nie został ujęty.

dróg gimnazjum i biblioteki w 1846 roku¹⁹ lub z tworzeniem katalogu biblioteki albo z przeprowadzką księgozbioru. W 1882 roku księgozbiór przeniesiono do budynku przy ul. Królewieckiej, a tuż przed wybuchem I wojny światowej do budynku przy ul. Grosse Lustgarten²⁰. Na podstawie stylistyki można zakładać, że pieczęć okrągła jest najstarsza, ale obecnie jest to raczej przypuszczenie niż stwierdzony fakt.²¹ Pozostałe pieczęcie tuszowe związane są już z czasami współczesnymi i peregrynacją księgozbioru między Biblioteką Uniwersytecką w Toruniu a ponownie Biblioteką Elbląską. W 1947 roku, ze względu na duże zniszczenia budynku i brak możliwości bezpiecznego przechowywania cennych zbiorów, podjęto decyzję o przekazaniu księgozbioru elbląskiego w długoterminowy depozyt Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu²². W 2002 roku po 55 latach depozyt został zwrócony miastu²³.

Grafiki wchodzące w skład atlasów zostały pozyskane prawdopodobnie z wydań książkowych, a niewykluczone, że również z nadbitek powstałych przy produkcji publikacji kartograficznych. Mogły zostać wycięte bezpośrednio z książek, o czym świadczy brak jednej lub kilku krawędzi z widocznym orygi-

¹⁹ W 1846 roku gimnazjum upaństwowiono, a biblioteka pozostała w gestii władz miejskich. J. Charytoniuk, *Dzieje lokalizacji*, w: *Biblioteka Elbląska. Przeszłość i teraźniejszość*, red. P. Derlukiewicz, Elbląg 2001, s. 33.

²⁰ J. Sekulski, *Elbląg i jego biblioteka*, w: *Biblioteka Elbląska. Przeszłość i teraźniejszość*, red. P. Derlukiewicz, Elbląg 2001, s. 11–12; J. Charytoniuk, op. cit., s. 33.

²¹ Informacje uzyskano po konsultacji z opiekunem zbiorów zabytkowych BE mgr E. Chlebus.

²² M. Strutyńska, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i ideologiczne*, Toruń 1999, s. 8–10.

²³ D. Czyżak, *Zanim księgozbiór elbląski do Torunia dotarł...*, „Rocznik Elbląski”, t. XVIII, 2002, s. 141–148, K. Greczycho, *Depozyty zbiorów Biblioteki Miejskiej w Elblągu*, w: *Biblioteka Elbląska. Przeszłość i teraźniejszość*, red. P. Derlukiewicz, Elbląg 2001, s. 39–46.

nalnym odciskiem płyty. Na rewersach licznych grafik pozostały również, wklejone na osi złożenia arkusza, paski montażowe służące do zawieszenia w atlasach, a umożliwiające pełną recepcję treści mapy w czasie jej przeglądania. Miejscom wklejenia pasków towarzyszą widoczne od strony awersu map specyficzne zagięcia i zagniecenia.

Publikacje, z których mapy mogły być pozyskane, ukazywały się we Francji, Niderlandach, Niemczech, w różnym czasie, od lat trzydziestych XVII wieku, aż do wieku XVIII. Ponadto atlasy zawierają nieliczne pojedyncze ryciny, funkcjonujące jako indywidualne dzieła, albo po prostu wycięte z większej publikacji kartograficznej, stanowiącej np. zespół widoków lub planów.

Poniżej przedstawiono listę zidentyfikowanych publikacji:

1. Nicolas Tassin, *Les plans et profilz de toutes les principales villes et lieux considerables de France*, Paris 1636 – Atlas wydany w dwóch częściach, zawierający ryciny z przedstawieniami prowincji francuskich, z dołączonym ich krótkim opisem. Publikacja zawiera łącznie 1009 rycin.

2. Claude de Chastillon, *Topographie françoise ou Representations de plusieurs villes, bourgs, chasteaux, maisons de plaisance, ruines & vestiges d'antiquitez du royaume de France designez par deffunst Claude Chastillon*, Parys 1655 – Atlas z przedstawieniami miast, wsi, zamków, obiektów architektury obronnej Francji, ruin, kościołów oraz historycznych miejsc kraju.

3. Lambert van den Bos, Christian Hegen, *Tooneel des oorlogs, opgerecht in de Vereenigde Nederlanden: door de wapenen van de koningen van Vrankryk en Engeland, Keulsche en Munstersche Bisschoppen: tegen de Staten der Vereenigde Nederlanden, en hare geallieerden(...)*, Amsterdam 1675 – Publikacja o tematyce historycznej, dotycząca wojny francusko-holenderskiej toczonej w latach 1672–1678. Poza opisem zdarzeń historycznych i sytuacji państwa zawiera liczne ryciny.

4. Pieter Valckenier, Andreas Müller, *Das Verwirrte Europa. Oder Politische und Historische Beschreibung Der in Europa, fürnehmlich in dem Vereinigten Niederlande und in dessen Nachbarschafft seither dem Jahre 1664. entstanden und durch die gesuchte allgemeine Monarchie der Frantzosen verursachten blutigen Kriege und leidigen Empörungen nebenst deroselben Ursachen und Gründen: Fürgestellt in vier Teilen*, Amsterdam 1677 – Publikacja przedstawiająca sytuację Europy, zwłaszcza Niderlandów i krajów sąsiednich, około roku 1664, zawiera opisy wojen oraz bitew, ilustrowane rycinami.

5. Arend van Slichtenhorst, *Alle de XIV. Boeken van de Geldersse geschiedenissen*, Arnhem 1654 – Atlas historyczny.

6. Martini Zeilleri, *Fidi Achatis sive peregrinationis& Itineris fui Comitiss. Pars Prima, Pars secunda (?)*, Johannes Janssonius Juniorus, Amstelodami 1658 – Atlas z przedstawieniami miast i ich fortyfikacji.

7. Vincenzo Maria Coronelli, *Memorie istoriografiche de regni della Morea, Negroponte e littorali fin' a Salonichi accresciute in questa seconda edizione, nel laboratorio del P.M. Coronelli della Serenissima Repubblica di Venezia*, [Venezia]:

si vende alla Libreria del Colosso sul Ponte di Rialto, 1686 – Calcografie: anonimo, Fortezza di Zante, Tav. XXXIV – Publikacja historyczna dotycząca dziejów Triarchii Negroponte, zawierająca plany i widoki miast.

8. Wolfgang Voor, Waesbergen, Boom, Someren en Goethals, *Naukeurige beschryving der eilanden, in de archipel der middelantsche zee, en ontrent dezelve, gelegen : waer onder de voornaemste cyprus, rhodus, kandien, samos, scio, negroponte, lemnos, paros, delos, patmos, en andere in groten getale, behelzende der zelve benamingen, gelegentheden, steden, kastelen, gedenkwaardige aeloude en hedendaeghe geschiedenissen, bestieringen, veroveringen, gewassen, dieren, &c. : verrijkt met zee- en eilant-kaerten, en afbeeldingen van steden, dieren, gewassen &c.*, Amsterdam 1688 – Atlas z dokładnym opisem wysp na Morzu Śródziemnym, m.in. mapy Cypru, Rodos, Krety, Samos, Lemnos, Paros, Delos, Patmos. Obszerne opracowanie traktuje o miastach, zamkach, pomnikach historii, podbojach, ale także o warunkach środowiska. Publikację zdobią liczne ryciny: widoki morskie, plany i widoki miast, a także przedstawienia zwierząt i roślin.

9. Evert Ysbrants Ides, *Drie-Jarige Reize naar China; te Lande gedaen, door den Moskovischen Afgezant: E. Ysbrants Ides Nevens eene nieuwe Beschryvinge van dat magtig Keizerryk*, Amsterdam 1704 – Publikacja jest relacją z podróży dyplomatycznej do Chin. Oprócz narracji o przebytej drodze, tekst zawiera analizę gospodarczą kraju oraz opisy etnograficzne²⁴.

10. Nicolas de Fer, *A La Sphere Royale, Geographe de sa Majesté catholique et de Monseigneur le Dauphin. A Paris, dans l'isle du Palais sur le quai de l'Orloge a la sphere Royale*, 1705 – Atlas Francji z mapami fortyfikacji miast.

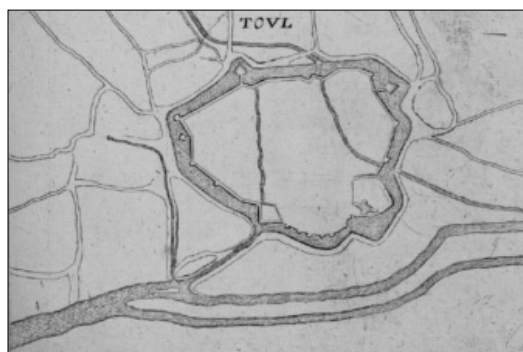
11. *Theatrum Belli inter Imperat. Carol. VI. et Sult. Achmet IV. in partibus regnorum Serviae et Bosniae; Cum P. S. C. M. /Regni Serviae Pars, una cum finitimis Valachiae & Bulgariae partibus, addita praecipuorum in his regionibus munimentorum & castellorum Ichnographia Regnum Bosniae, una cum finitimis Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, Hung. et Serviae partibus, adiuncta praecipuorum in his regionibus munimentorum ichnographia* – Mapa wydana w oficynie Spadkobierców Homanna ok. 1738 r. Głównej mapie towarzyszą umieszczone poza ramką ryciny z przedstawieniami fortyfikacji.

Podczas dotychczasowych poszukiwań nie wszystkie grafiki udało się połączyć z odpowiednimi publikacjami. Część z nich została oparta na mapach bazowych z innych wydań. Nicolas Tassin w swoim atlasie *Les plans et profilz de toutes les principales villes et lieux considerables de France* wzorował się na mapach Claude'a Chastillon, które zostały wydane pośmiertnie po raz pierwszy w 1641 roku²⁵. Analiza szczegółów map z różnych płyt, ale bazujących na

²⁴ Global Gateway, [http://international.loc.gov/cgibin/query/r?intldl/mtfront:@field\(NUMBER+@od1\(mt fxtx+g339777869\)\)](http://international.loc.gov/cgibin/query/r?intldl/mtfront:@field(NUMBER+@od1(mt fxtx+g339777869))) (dostęp 27.09.2017)

²⁵ M. Herme-Renault, *Claude Chastillon et sa «Topographie française»*, w: „Bulletin Monumental”, t. 139, 1981, nr 3, s. 141–163, s. 144. http://www.persee.fr/doc/bulmo_0007-473x_1981_num_139_3_5998 (dostęp 28.10.2017).

tym samym podkładzie wskazuje na odstępstwa od znalezionego pierwowzoru. Rysunek kartograficzny często jest wzbogacony o symbole drzew, pól, łąk; zmiany widoczne są także w parcelacji działek lub orientacji zabudowań, jak również treści podpisów (ryc. 3). Część odbitek funkcjonowała jako samodzielne ryciny lub plansze, złożone z kilku grafik odbitych na dużym arkuszu papieru, rozprowadzano je przez wydawnictwo jako samodzielne wydania (ryc. 4).

a

b

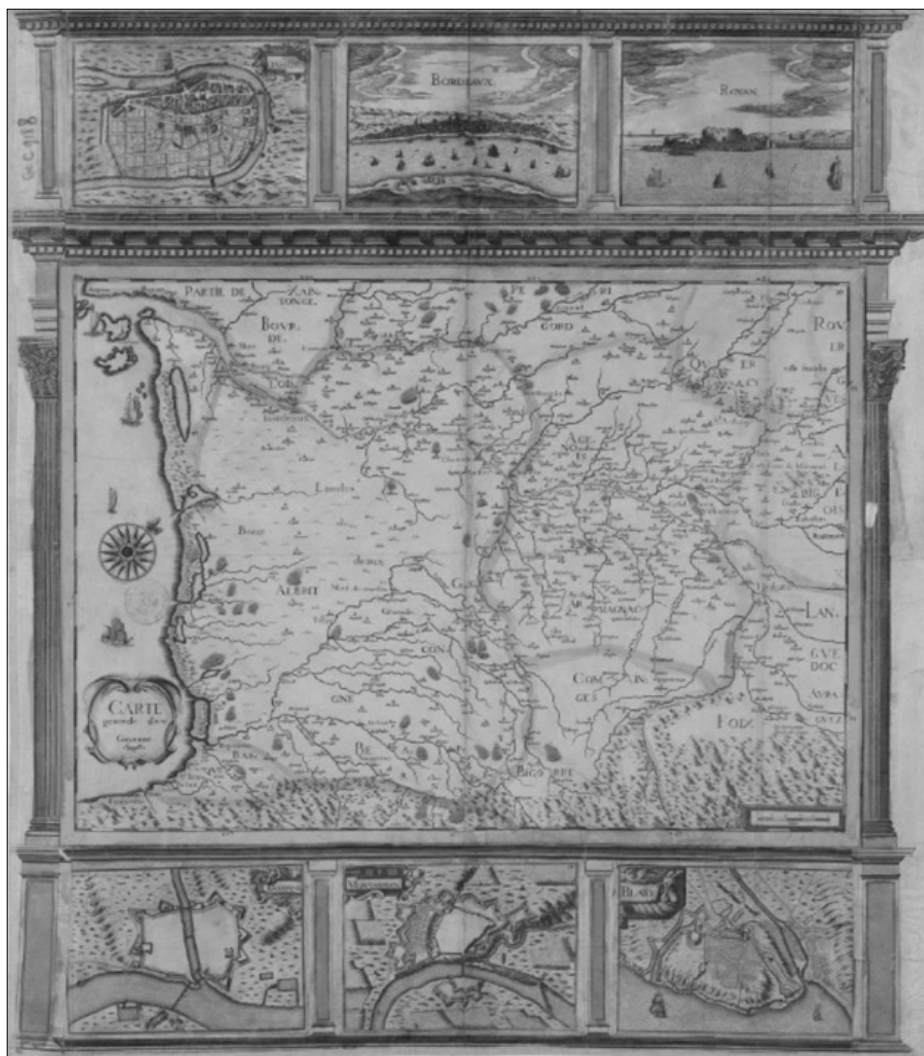

c

Ryc. 3. Zestawienie grafik z trzech różnie opracowanych płyt rytowanych na bazie jednego podkładu kartograficznego autorstwa Claua Chastillon (a) Claua Chastillon, *Topographie françoise*, Paris 1655, s. 225 (b) Atlas KA 42, karta 5. (fot. Jacek Szczurek, Marlena Borycka) (c) Tassin Nicolas, *Les plans profilz de toutes les principales villes et lieux considerables de France*, Paris 1636, s. 224

Niemniej poszukiwania prowadzone są nadal, można je bowiem kontynuować niezależnie od stanu zaawansowania prac konserwatorskich. Nieznani są dotąd również autorzy i okoliczności powstania dwóch map rękopiśmiennych.

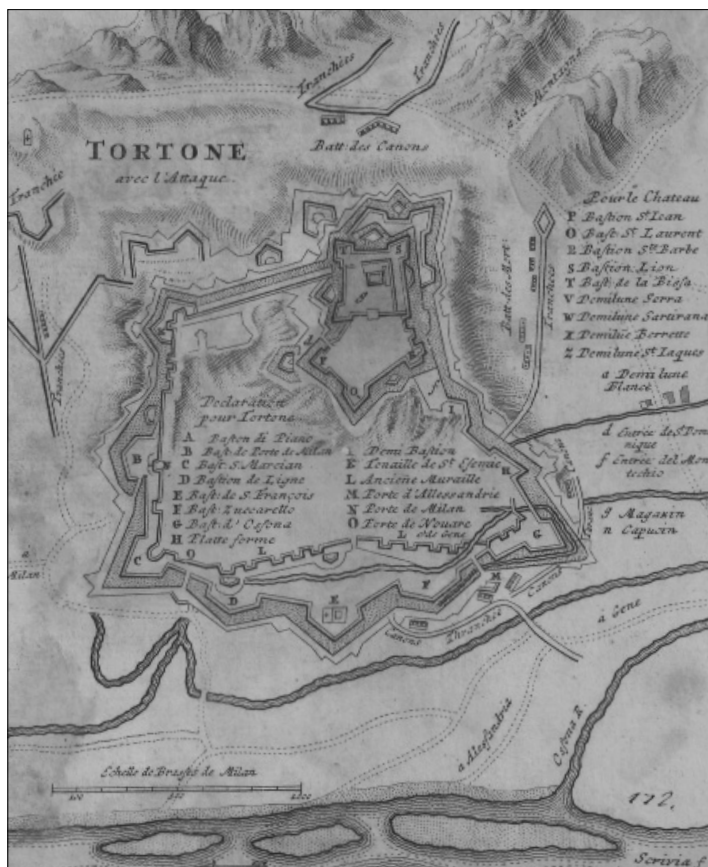
Podłożem grafik i map rękopiśmiennych są papiery ręcznie czerpane, żebkowe charakteryzujące się dobrą jakością. Podobnie jest w przypadku arkuszy „archiwalnej makulatury”. Wiele papierów posiada widoczne w przeźroczu filigrany.

Ryc. 4. Plansza *Carte générale de Guyenne* Christoph'a Nicolasa Tassina złożona z mapy oraz kilku grafik wydana w 1640 roku w *Les plans et profilz de toutes les principales villes et lieux considerables de France* (źródło: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53098513d>) (dostęp 28.10.2017)

Technikę wykonania grafik zidentyfikowano na podstawie mikroskopowej analizy wizualnej. Odbitki wykonano czarną farbą drukarską, w większości w technice akwaforty, opracowanej swobodną i lekką kreską o regularnej grubości i charakterystycznym tępym zakończeniu. Wśród rycin znajdują się również nieliczne miedzioryty, o cienkiej i precyzyjnej kresce, o ostrym zakończeniu. Część grafik wykonano w technice mieszanej – są to miedzioryty uzupełnione akwafortą.

Jedenaście map ręcznie pokolorowano farbami wodnymi. Kolorów użyto do wyróżnienia poszczególnych obszarów, a także do pokolorowania budynków i rzek. Paleta barwna nie jest rozbudowana. Zastosowano dwa rodzaje zieleni, kolor różowy, żółty, fioletowy, pomarańczowy, turkusowy i czerwony. Generalnie naniesione warstwy barwne są transparentne; szczególnie nasyconą barwę jednej

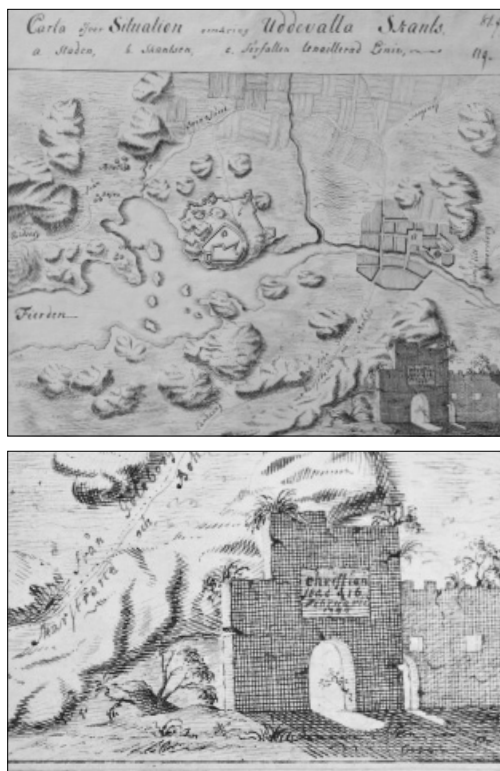
Ryc. 5. Atlas KA 44, karta 3. Kolorowany ręcznie plan miasta Tortone ze schematem ataku.

Na fotografii widoczne niedokładne nałożenie warstwy malarskiej (fot. Jacek Szczurek)

z grafik uzyskano przez kilkukrotne nałożenie farby. Staranność naniesienia plamy barwnej jest różna. Zauważalne są nieliczne niedociągnięcia lub wykraczanie warstwy malarskiej poza wyznaczone linią graficzną kontury kolorowanych elementów (ryc. 5). Laserunkowe nałożenie farby uniemożliwia identyfikację pigmentów drogą reakcji mikrochemicznych, ze względu na zbyt małą ilość badanej substancji w mikroprobce, lub też w ogóle, ze względu na brak możliwości jej pobrania. Możliwa jest jednak nieniszcząca analiza składu pierwiastkowego metodą fluorescencyjnej analizy rentgenowskiej XRF, wykonana *in situ* – bezpośrednio

na obiekcie. Zastosowanie wymienionej metody badań pozwoliło na zidentyfikowanie pigmentów i barwników:

- aurypigmentu lub zieleni szwajnfurckiej (wskazującej na późniejsze podmalowanie w XIX wieku²⁶),
- czerwieni organicznej osadzonej na ałunie glinowo-potasowym,
- żółcieni neapolitańskiej (antymonianu ołowiu),
- czerwieni uzyskanej z cynobru, bieli ołowiowej lub masykotu w domieszcze,
- fioletu – barwnika pochodzenia organicznego,
- grynspanu (zasadowego octanu miedzi).

Ryc. 6. Czwarta karta atlasu KA 43 prezentująca ręcznie rysowaną mapę Uddevalla Skantsa. Poniżej zbliżenie techniki rysowania detalu architektonicznego (fot. Jacek Szczurek, Marlena Borycka)

Dwie mapy w kolekcji wykonano w technice odmiennej od pozostałych. Są to rękopisy opracowane czarnym (ryc. 6) oraz brązowym atramentem. Jeden z nich, obecnie odłączony (prawdopodobnie podczas przechowywania

²⁶ M. Wachowiak, M. Sawczak, *Nieinwazyjna metoda identyfikacji pigmentów in situ – badania przenośnym spektroskopem XRF obrazów olejnych Józefa Pankiewicza*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Toruń 2008, s. 28.

zbiorów elbląskich w depozycie w Bibliotece UMK), należący pierwotnie do atlasu KA 45²⁷, jest dodatkowo kolorowany (ryc. 7).

Integralnymi elementami opisywanych obiektów zabytkowych są rękopiśmienne teksty umieszczone na papierach podkładowych. Istotne jest zatem również ustalenie składu pierwiastkowego atramentów użytych do ich napisania. Analiza taka w dużej mierze umożliwia weryfikację „dawności” mediów pisarskich, a przez to i samych dokumentów. W atlasach identyfikowano generalnie

Ryc. 7. Ręcznie rysowana i kolorowana mapa dotycząca bitwy pod Narwą (fot. Marlena Borycka)

tw. atramenty metalo-garbnikowe. W części z nich w składzie identyfikowane jest głównie żelazo (tzw. atramenty żelazowo-garbnikowe), w innych również poza żelazem pewne ilości cynku i miedzi. Pomimo tego zróżnicowanego składu, atramenty te zgodne są historycznie z mediami powszechnie stosowanymi w XVIII i na początku XIX wieku.²⁸

²⁷ Umieszczenie mapy w atlasie ustalone na podstawie katalogu L. Neubaura, *Katalog der Stadtbibliotheken zu Elbing*, Bd. 1–2, Elbing 1893–94, s. 555.

²⁸ A. Stijnman, *Historical Iron-gall Ink Recipes. Art Technological Source Research for InkCor*, „Papier Restaurierung”, vol. 5, 2004, no. 3, s. 14–17; R. Fuchs, *Wzory historycznych atramentów i tuszy: problemy ich restauracji*, „Ochrona Zabytków”, t. 52, 1999, nr 2, s. 163–164.

4. Stan zachowania

Losy zbioru rycin powstałego w XIX wieku są nieodłącznie związane z burzliwymi dziejami Biblioteki. Do obecnego stanu zachowania atlasów przyczyniły się zapewne liczne przeprowadzki, historyczne wydarzenia takie jak wojny, zmiana administratorów oraz zmiany organizacyjne i porządkowe w samej placówce.

4.1. Przyczyny zniszczeń oraz skutki działania czynników niszczących

Stan zachowania zbioru map jest wypadkową działania kilku równolegle występujących czynników zewnętrznych i wewnętrznych. Warunki przechowywania zabytków oraz użytkowanie, często niewłaściwe, należą do grupy czynników zewnętrznych. Wpływ zastosowanych rozwiązań oraz jakość użytych materiałów to czynniki wewnętrzne, warunkujące szybkość procesów degradacji materii. Wpływ na zachowanie obiektu ma jakość surowców oraz technika ich wytwarzania, jak również rozwiązania konstrukcyjne.

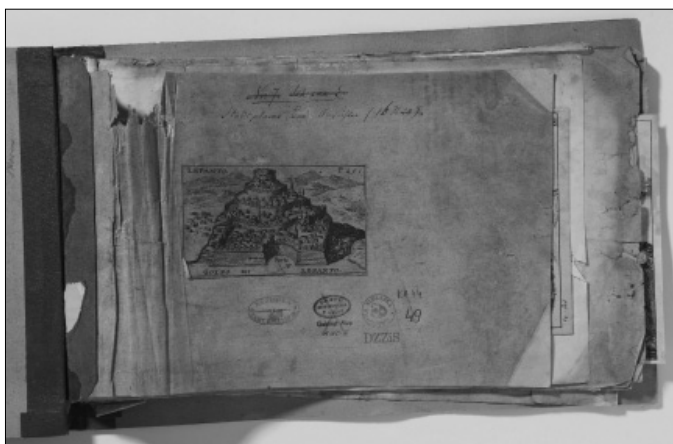
Zniszczenia obiektów identyfikowane są w pierwszej kolejności na podstawie obserwacji okiem nieuzbrojonym. Wnikliwą analizę zniszczeń pogłębia obserwacja mikroskopowa oraz rejestracja obrazów w światłach diagnostycznych (UV, IR i IRFC), która ucytelnia zmiany niezauważalne często w świetle widzialnym. Stan zachowania poszczególnych atlasów znacząco różni się od siebie. Losy map przed oprawieniem również mogły być diametralnie różne.

Ocenie stanu zachowania podlegały wszystkie elementy atlasów: oprawa, grafiki, karty podkładowe i obecne na nich media pisarskie.

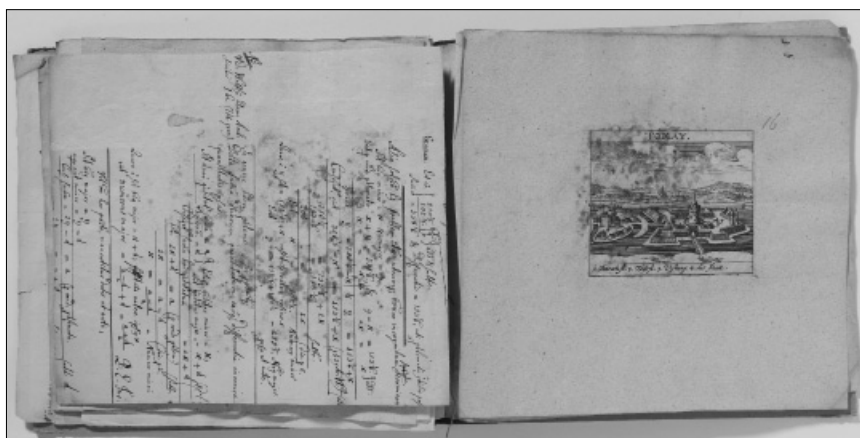
Wszystkie grafiki i papiery podkładowe są wysoce zabrudzone. Wyróżnić można karty z powierzchnią warstwą kurzu oraz silnymi zabrudzeniami (ryc. 8), np. wtartą głęboko w strukturę papieru sadzą. Najbardziej widoczne jest to na pierwszych i ostatnich kartach atlasów, co może wskazywać na czasowy brak okładzin. Najsilniej zabrudzone są karty atlasu KA 44 oraz KA 45.

Uszkodzenia mechaniczne, takie jak zagniecenia, przedarcia, ubytki, występują na ponad połowie kart. Dotyczą zarówno papierów podkładowych jak i samych grafik. Najczęściej ich przyczyną jest złożenie większych kart w atlasach. Często wynikają z wystawiania krawędzi papierów poza tekturowe okładziny opraw. W kilku kartach widoczne są ubytki.

Atlasy podczas swoich burzliwych dziejów uległy również zawilgoceniu i zalaniom, przez co na kartach powstały zaplamienia i zacieki z wyraźnie zaznaczoną granicą w kolorze brunatnym, świadczącą o migracji zanieczyszczeń i rozpuszczalnych w wodzie produktów starzenia się papieru. W największym zakresie zjawisko to dotyczy woluminów oznaczonych sygnaturami KA 43–45. Dwa pozostałe albumy nie posiadają śladów tak silnych zacieków, jednak ucierpiały wskutek zawilgocenia. Zalanie i zawilgocenie przyczyniło się do zakażenia

Ryc. 8. Atlas KA 44, karta 1. Silne zakurzenie pierwszej karty z widocznymi zniszczeniami mechanicznymi. W narożnikach widoczny niezanieczyszczony papier (fot. Jacek Szczurek)

Ryc. 9. Atlas KA 42, karta 16. Na fotografii widoczne są zniszczenia mikrobiologiczne w postaci kolorowych, najczęściej czarnych plam, obejmujące grafiki oraz papiery podkładowe (fot. Jacek Szczurek)

mikroorganizmami. Powierzchnia wielu grafik pokryta jest różnobarwnymi plamami wynikającymi z wydzielanych przez nie w procesie metabolicznym egzopigmentów (ryc. 9). Plamy najczęściej występują w miejscu przyklejenia grafik do papierów podkładowych, co pozwala przypuszczać, że pożywką dla drobnoustrojów była warstwa kleju. Ich obecność widoczna jest także w miejscach zacieków przy krawędziach²⁹.

²⁹ Przypuszczalnie w obiekcie występowały grzyby z rodziny sadzakowatych (*Dematiaceae*), które wytwarzają plamy w kolorach czarnym i brązowym, jednak nie udało się tego potwierdzić badaniami ze względu na słabo widoczne elementy morfologiczne drobnoustrojów.

Zmiany optyczne (najczęściej zażółcenie w różnej intensywności), obrazujące często zniszczenia fizykochemiczne, można zaobserwować na niemal wszystkich papierach, „makulaturze archiwalnej” i odbitkach graficznych. Są one spowodowane naturalnym procesem starzenia się materiałów. Reakcje zachodzące w surowcach mogą być katalizowane przez kwasowe środowisko zewnętrzne (powietrze bogate w tlenki SO_2 , CO_2), zależą także od jakości materiałów – składu włóknistego papierów i odczynu klejów stosowanych do przeklejenia.

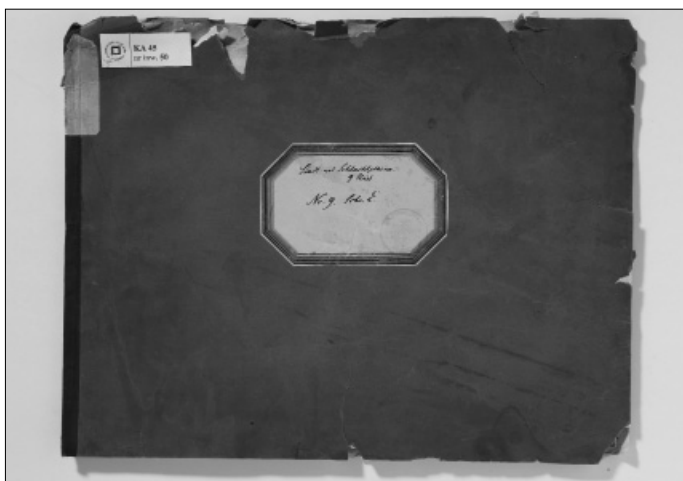
Ważną składową zabytku są atramenty występujące na „makulaturze archiwalnej” oraz na grafikach. Dobrze znany i często podejmowany w literaturze konserwatorskiej jest fakt występowania zjawiska tzw. atramentowej korozji, która prowadzi do obniżenia wytrzymałości papierowego podłoża, a w finalnym stadium doprowadza nawet do perforacji w dukcie pisma³⁰. Zniszczenie jest wynikiem synergicznego działania dwóch procesów: kwasowej hydrolizy papieru powodowanej przez niskie pH atramentów oraz procesu utleniania celulozy, katalizowanego przez obecne w nich jony metali przejściowych³¹. W badanych atlasach, w celu oceny stanu zachowania mediów i papieru, na którym się znajdują, posłużono się modelem opracowanym przez Holenderski Instytut Dziedzictwa Narodowego (ICN)³². Model ten oparty jest o czterostopniową klasyfikację progressu zniszczeń spowodowanych przez wżery atramentowe, ustalaną drogą analizy obrazu pod mikroskopem stereoskopowym. Atramenty o dobrej kondycji przyczyniają się jedynie do niewielkich jasnobrazowych przebarwień papieru. Początek zniszczeń podłoża objawia się ciemnobrazowymi przebarwieniami na zapisanych obszarach, ale przy braku uszkodzeń mechanicznych. Znaczne osłabienie papieru zachodzi, gdy widoczne są już pęknięcia. Gdy substancja zabytkowa ulega wykruszeniu, klasyfikujemy najwyższy stopień zniszczeń. W atlasach odnotowano jedynie początki zmian korozyjnych. Jednak należy pamiętać, że wyniki badań składu pierwiastkowego potwierdziły obecność jonów metali przejściowych (Fe, Cu), które mogą stanowić potencjalne niebezpieczeństwo dla trwałości zabytków w przyszłości. W celu weryfikacji zagrożenia wykonano badanie stopnia utlenienia jonów żelaza za pomocą pasków z indykatorem (batofenantroliną). Większość atramentów zabarwiła indykatory na kolor różowy, co wskazuje na obecność szczególnie reaktywnych jonów Fe^{2+} . W planowanym procesie konserwacji konieczny jest zatem zabieg kompleksowania przyczyniający się do inhibicji zniszczeń.

³⁰ J. Kolar, A. Štolfa, M. Strlic, M. Pompe, B. Pihlar, M. Budnar, J. Simcic, B. Reissland, *Historical iron gall ink containing documents – Properties affecting their condition*, „Analytica Chimica Acta”, vol. 555, 2006, issue 1, s. 167–174.

³¹ U. Henniges, R. Reibke, G. Banik, E. Huhsmann, U. Hahner, T. Prohaska, A. Potthast, *Iron gall ink-induced corrosion of cellulose: aging, degradation and stabilization. Part 2: application on historic sample material*, „Cellulose”, vol. 15, 2008, no. 6, s. 861.

³² B. Reissland, J. Hofenk de Graaff, *Condition rating for paper objects with iron-gall ink*, „ICN-Information”, no. 1, Nov. 2001, Amsterdam 2001. https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/informatieblad_01_condition_rating_eng.pdf (dostęp 29.08.2017).

Warstwa malarska, która znajduje się na 12 grafikach, uległa zniszczeniom głównie na skutek zmian fizyko-chemicznych i działalności mikroorganizmów. Miejscowo widoczne są także mechaniczne przetarcia. Jednak najbardziej narażony na zniszczenia jest papier pokryty grynspanem – pigmentem zawierającym reaktywne jony miedzi. Mechanizm zniszczeń powodowanych przez pigmenty oparte na związkach miedzi ma wiele etapów i przebiega w obecności licznych substratów. Zniszczenia papieru w pierwszym etapie objawiają się słabymi zażółceniami kolorowanych obszarów, które ewoluują stopniowo do koloru brązowego. Przemiany mogą powodować poważne w skutkach straty substancji zabytkowej, przez pękanie papieru na skutek naprężeń. Ostatecznym efektem jest degradacja wewnętrznej struktury celulozy i jej depolimeryzacja³³. Karty sąsiadujące z kolorowanymi partiami także mogą zostać dotknięte zniszczenia-

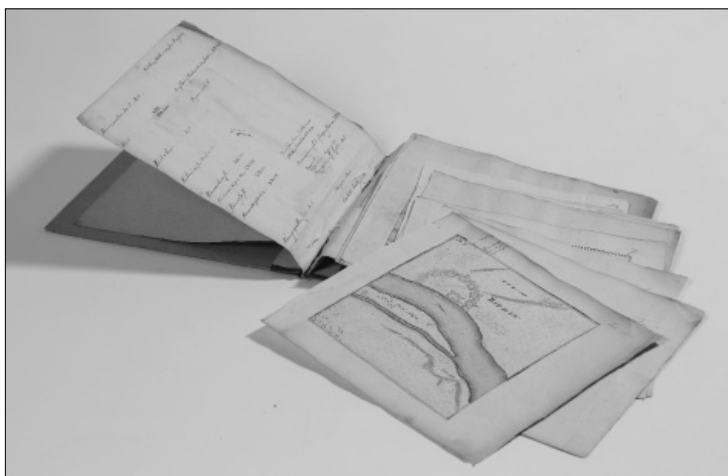

Ryc. 10. Oprawa atlasu KA 45, różniąca się techniką wykonania od pozostałych obiektów (fot. Jacek Szczurek)

mi w kontakcie z miedzią, na skutek katalizowanej przez ten metal autooksydacji. Badania zabytkowych atlasów oraz pojedynczych map dowiodły, że stopień zniszczenia papieru jest zależny od wielu czynników. Wpływ na degradację ma zarówno skład farby, obecność innych pigmentów, jak i stopień zanieczyszczenia powietrza³⁴. W atlasach elbląskich w miejscach występowania farby opartej na związkach miedzi widoczna jest bardzo silna migracja pigmentu na drugą stronę karty, jednak jest to spowodowane nakładaniem farby w transparentny

³³ D. Jutrzenka-Supryn, *Grynspan – zielony pigment stosowany do kolorowania map i jego wpływ na stan zachowania zabytków kartograficznych*, w: *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, red. S. Alexandrowicz, R. Skrzycki, „Z Dziejów Kartografii” t. XIV, Szczecin 2008, s. 89.

³⁴ Ibidem, s. 88.

Ryc. 11. Karty oraz konstrukcja atlasu KA 42, która nie spełnia funkcji utrzymywania kart w bloku (fot. Jacek Szczurek)

sposób z dużą ilością spoiwa, które jest absorbowane przez papier. Widoczne jest znaczne zróżnicowanie stanu zachowania obszarów kolorowanych za pomocą pigmentu miedziowego, widoczne są niezmienione obszary, te w początkowych stadiach degradacji oraz bardziej zaawansowane zniszczenia z brązowymi przebarwieniami. Szczęśliwie nie spotykamy jeszcze śladów wykruszeń i mechanicznych uszkodzeń papieru przy obecności grynszpanu.

Tekturowe okładziny obiektów KA 41–42 oraz KA 44 są zachowane w dobrym stanie, posiadają nieliczne zadrapania, plamy i zacieki. Okładziny obiektu KA 43 nie zachowały się, pozostał jedynie pasek montażowy z wnętrza oprawy. Kartonowe okładziny obiektu KA 45 są silnie zabrudzone i uszkodzone, karton jest osłabiony i kruchy, posiada wiele ubytków na krawędziach (ryc. 10). Sposób zbroszowania atlasów nie spełnia swojej funkcji; w atlasach KA41, KA42, KA43 nić broszowania uległa zerwaniu, papiery są luźne. Pasek niebieskiego papieru, dawniej scalającego wszystkie karty i nić, obecnie skleja jedynie kilka ostatnich kart każdego z atlasów, utrzymując je w okładzinie (ryc. 11). Jedynie broszowanie atlasu KA 44 utrzymuje wszystkie karty w jednym bloku.

5. Podsumowanie

Omówione w artykule zagadnienia dotyczące zbioru sztucznych atlasów są wynikiem doświadczeń zebranych podczas przygotowania projektu prac konserwatorskich i wstępnych działań zmierzających do jego realizacji.

Rozpoznanie obiektu pod względem materiałowym jest niezmiernie istotne dla ustalenia zakresu prac, wyboru stosowanych środków i materiałów, metodyki przeprowadzenia zabiegów. Równie istotne jest rozpoznanie zabytku w zakresie

zagadnień historycznych. Zebrane na temat obiektu cenne informacje mają kluczowe znaczenie dla wyraźnego określenia obecnych w zabytku wartości, które nie mogą ulec zmianie ani zatraceniu. Należy pamiętać o tym, że część badań, w tym dalsze próby ustalenia pochodzenia grafik, a także potwierdzenia tezy o przekazaniu atlasów właśnie przez J.G. Scheffnera może być nadal kontynuowana, nawet po zakończeniu realizacji projektu konserwacji-restauracji. Podczas prac zabytek nie może utracić swojego „potencjału badawczego”. Istotna jest zatem szczegółowa dokumentacja opisowa i fotograficzna szczególnie elementów, które po reintegracji obiektu będą niewidoczne albo ich obserwacja będzie utrudniona ze względu na ograniczoną możliwość manipulacji obiektem (obraz filigranów w przeźroczu papieru, teksty obecne na rewersach sklejonnych papierów itp.) W założeniu nie zmieniamy również formy opraw atlasów pamiętając o tym, że nawet niepozorne i mało dekoracyjne ich elementy mogą być czynnikiem datującym pewne działania podjęte wobec kolekcji. Istotny jest również fakt, że użyte materiały oraz podobne rozwiązania konstrukcyjne są specyficzne dla zbiorów elbląskich. Wszelkie analizy przeprowadzane przy zaangażowaniu badaczy specjalizujących się w wielu dyscyplinach pozwalają na znaczne rozszerzenie wiedzy na temat zabytku i stanu zachowania obecnie i w przyszłości.

Literatura

- Borycka M., 2017, *Dokumentacja-konserwatorska, Kolekcja pięciu atlasów kartograficznych ze zbiorów Biblioteki im. C. Norwida w Elblągu*, praca pod kierunkiem dr Doroty Jutrzenki-Supryn i dr Teresy Kurkiewicz, Toruń.
- Charytoniuk J., 2001, *Dzieje lokalizacji*, w: *Biblioteka Elbląska. Przeszość i teraźniejszość*, red. P. Derlukiewicz, Elbląg, s. 31–37.
- Czyżak D., 2002, *Zanim księgozbiór elbląski do Torunia dotarł...*, „Rocznik Elbląski”, t. XVIII, s. 141–148.
- Fuchs R., 1999, *Wzory historycznych atramentów i tuszy: problemy ich restauracji*, „Ochrona Zabytków”, t. 52, nr 2 (205), s.163–177.
- Greczycho K., 2001, *Depozyty zbiorów Biblioteki Miejskiej w Elblągu*, w: *Biblioteka Elbląska. Przeszość i teraźniejszość*, red. P. Derlukiewicz, Elbląg, s. 39–46.
- Henniges U., Reibke R., Banik G., Huhsman E., Hahner U., Prohaska T., Potthast A., 2008, *Iron gall ink-induced corrosion of cellulose: aging, degradation and stabilization. Part 2: application on historic sample material*, „Cellulose”, vol. 15, no. 6, s. 861.
- Kolar J., Štolfa A., Strlic M., Pompe M., Pihlar B., Budnar M., Simcic J., Reissland B., 2006, *Historical iron gall ink containing documents – Properties affecting their condition*, „Analytica Chimica Acta”, vol. 555, issue 1, s. 167–174.

- Jutrzenka-Supryn D., 2008, *Grynszpan – zielony pigment stosowany do kolorowania map i jego wpływ na stan zachowania zabytków kartograficznych*, w: *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki, „Z dziejów Kartografii”, t. XIV, Szczecin, s. 87–102.
- Neubaur L., 1893–94, *Katalog der Stadtbibliothek zu Elbing*, Bd. 1–2, Elbing.
- Pomian K., 2003, *Des saintes reliques à l’art moderne. Venise – Chicago XIIIe – XXe siècle*, Paris.
- Pomian K., 1996, *Zbieracze i osobliwości: Paryż – Wenecja XVI–XVIII wiek*, Warszawa.
- Rosset de T.F., 2014, *Kolekcja artystyczna – geneza, rozkwit, kryzys*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, XLV, Toruń, s. 253–285.
- Ryszkiewicz A., 1981, *Kolekcjonerzy i miłośnicy*, Warszawa.
- Sekulski J., 2001, *Elbląg i jego biblioteka*, w: *Biblioteka Elbląska. Przeszłość i teraźniejszość*, red. P. Derlukiewicz, Elbląg, s. 5–29.
- Skotniczna E., 2013, *Popularyzacja zabytków ojczystych w grafice polskiej XIX wiek*, „Ochrona Zabytków”, nr 1–4, s. 325–345.
- Słodownik L., 2001, *Działalność Biblioteki Miejskiej w Elblągu w XIX i XX wieku (do 1945 roku)*, w: *Biblioteka Elbląska 1601–2001. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej z okazji 400-lecia Biblioteki Elbląskiej. Elbląg 23 XI 2001 r.*, red. Wiesław Długokęcki, Elbląg, s. 53–72.
- Sobucki W., 2013, *Konserwacja papieru zagadnienia chemiczne*, Warszawa.
- Stijnman A., 2004, *Historical Iron-gall Ink Recipes. Art Technological Source Research for InkCor*, „Papier Restaurierung”, vol. 5, no. 3, s. 14–17.
- Strutyńska M., 1999, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i ideologiczne*, Toruń.
- Wachowiak M., Sawczak M., 2008, *Nieinwazyjna metoda identyfikacji pigmentów in situ – badania przenośnym spektroskopem XRF obrazów olejnych Józefa Pankiewicza*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Toruń, s. 15–37.
- RS 142/10 *Katalog rzeczowy Biblioteki Elbląskiej*, T. 10, Geografia, Elbing, XX w.

Źródła internetowe

- Global Gateway, [http://international.loc.gov/cgibin/query/r?intldl/mtfront:@fieId\(NUMBER+@od1\(mtfxtx+g339777869\)\)](http://international.loc.gov/cgibin/query/r?intldl/mtfront:@fieId(NUMBER+@od1(mtfxtx+g339777869))) (dostęp 27.09.2017)
- Herme-Renault Marie, *Claude Chastillon et sa «Topographie française»*, „Bulletin Monumental”, t. 139, 1981, nr 3, s. 141–163, http://www.persee.fr/doc/bulmo_0007-473x_1981_num_139_3_5998 (dostęp 28.10.2017).
- Reissland Birgit, Hofenk de Graaff Judith, 2001, *Condition rating for paper objects with iron-gall ink*, “ICN-Information” no. 1, Nov. 2001, Amsterdam. https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/informatieblad_01_condition_rating_eng.pdf (dostęp 29.08.2017).

Scheffner Johann George, 1823, *Mein Leben wie ich Johann George Scheffner es selbst schreiben*, Leipzig, [https://books.google.pl/books?id=pshLAQAAMAAJ&pg=PA214&lpg=PA214&dq=Johann+Georg+Scheffner+Elbing&source=bl&ots=J5v5WTTcpB&sig=WfAEzkZ9jLdRf10Gthl1WcCvbEY&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEwjx5vTX873TAhVJPRQKHRZrAvkQ6AEIQTAf#v=onepage&q=Johann%20Georg%20Scheffner%20Elbing&f=false_\(dostęp 18.05.2017\)](https://books.google.pl/books?id=pshLAQAAMAAJ&pg=PA214&lpg=PA214&dq=Johann+Georg+Scheffner+Elbing&source=bl&ots=J5v5WTTcpB&sig=WfAEzkZ9jLdRf10Gthl1WcCvbEY&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEwjx5vTX873TAhVJPRQKHRZrAvkQ6AEIQTAf#v=onepage&q=Johann%20Georg%20Scheffner%20Elbing&f=false_(dostęp 18.05.2017))

Towns, battles and fortifications – a collection of five artificial atlases from the Elbląg Library. Historical and conservation-related issues

Marlena Borycka, Dorota Jutrzenka-Supryń

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Zakład Konserwacji Papieru i Skóry

E-mail: m.borycka@interia.pl, aurora@umk.pl

Summary: Within the collections of the Elbląg Library exist five small-sized artificial atlases compiled by a collector, probably in the 19th century. Their subjects are consistent – they contain town plans and views, fortification and battle plans. The maps and plans come from a few larger works dedicated to military cartography of the depicted countries of Europe and the world. The collector cut them out of various works from the 17th and 18th centuries and in most cases adhered them to new supports. For that purpose he used waste papers, usually blank. However, some of these papers have notes regarding fortifications but also notes entirely unrelated to cartography (town accounting files, church book registers, fragmentary mathematic calculations). These manuscripts allow to estimate the date of the collection's creation and even make it possible to find out its author.

Preparing the project of conservation-restoration for the discussed collection requires precise identification of the source materials attached to specific maps and plans, as well as the waste papers originally treated as an element of lesser importance. It is necessary to carry out examination of the production technique, the materials and thorough assessment of the state of preservation, taking into account all the non-original, historic layers of the leaves and the inconspicuous repairs, regardless of their aesthetic value. This research will let us understand the main intent of the atlases' author and help establishing the timeframe and circumstances of creation. Such a multi-faceted approach is needed to perform the evalu-

ation of any object, which heavily influences a number of conservation-related decisions. An essential factor is cooperation between scientists from the fields of heritage studies, history including history of cartography, technology, material expertise and exact sciences.

Presented in the article are issues related to the hitherto state of research on the discussed collection in respect of historical and technological issues as well as in the context of the planned conservation works.

Keywords: conservation of maps and atlases, historic cartographic objects, artificial atlases, conservation projects